

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال چهارم / شماره پانزدهم / بهار ۱۴۰۲

20.1001.1.26764830.1402.4.15.3.6

گونه شناسی روایات مدرسه امامیه ری در آثار شیخ صدوق؛

مطالعه موردی علی بن احمد بن محمد دقاق

فرهاد نعمتی^۱

(۷۷-۵۶)

چکیده

علی بن احمد بن محمد دقاق از مدرسه امامیه ری روایت‌های فراوانی را در اختیار شیخ صدوق قرار داد. منابع امامیه داده‌های کمتری از این راوی به دست داده‌اند. سؤال پژوهش پیش رو این است که چرا دانشمند سرشناس امامیه سراغ اخبار این فرد رفت و چه نوع اخباری را دریافت کرد؟ فرضیه مطرح این است که او از راویان مدرسه امامیه ری و اخباری همگرا با باورهای امامیه در اختیار داشت و صدوق در تألیف آثار خود می‌توانست از آن‌ها استفاده کند و با اندیشه‌های سازگاری داشت. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به معرفی و اثرگذاری این فرد در آثار صدوق پرداخت. یافته‌ها نشان‌دهنده امامیه اثناعشری و مورد اعتماد بودن این محدث است که در موارد زیادی گزارش‌های وی با اندیشه‌ها و منابع دیگر سازگاری دارد. بخش قابل توجهی از روایات وی کلامی بوده و در کنار آن گزارش‌هایی درباره فقه و اخلاق نیز دیده می‌شود. روایات مرتبط با تاریخ معصومان، برخی نصوص ائمه (ع) به‌ویژه حضرت حجت (ع)، زیارت جامعه کبیره و رساله حقوق از امام سجاد (ع) نیز بخشی از اخبار او است. بهره‌مندی از استادانی مانند محمد بن جعفر اسدی وکیل ری و محمد بن یعقوب کلینی محدث بزرگ امامیه جایگاه روایی علی بن احمد را تثبیت کرده است.

واژه‌های کلیدی: روایات، مدرسه امامیه، ری، علی بن احمد بن محمد دقاق، شیخ صدوق.

۱. دکتری مدرسی معارف اسلامی گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

مدرسه امامیه ری از مراکز علمی شیعیان در قرون نخستین اسلامی بود. عالمانی نظیر محمد بن یعقوب کلینی (د. ۳۲۹ ق)، محمد بن عبدالرحمن بن قبه رازی و حضور برخی محدثان مراکز دیگر مانند محمد بن جعفر اسدی کوفی (د. ۳۱۲ ق) نشان از پویایی این مدرسه دارد. حضور محمد بن علی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (د. ۳۸۱ ق) از عالمان امامیه در مدرسه ری تکاپوهای علمی این مرکز را حکایت می‌کند. او در این شهر به روایات محدثانی دست یافت که فراوانی روایات آنان در میراث روایی صدوق ضرورت شناخت و بازشناسی اخبار آنان را می‌طلبد. علی بن احمد بن محمد دقاق یکی از این محدثان است که اخبار زیادی در آثار روایی صدوق دارد. مطالعه دقیق در خصوص این راویان و نوع روایات آنان ضرورت این مسئله را نشان می‌دهد. وجود نام علی بن احمد در اسناد فراوان، قرار گرفتن نام وی در سند برخی روایت مشهور مانند زیارت جامعه کبیره و رساله حقوق امام سجاد (ع)، ارتباط وی با محمد بن جعفر اسدی وکیل منطقه ری و محمد بن یعقوب کلینی ضرورت مسئله و اهمیت او را بیشتر می‌کند. استخراج نوع روایات و شواهد بازمانده می‌تواند برای شناسایی این راوی و تأثیرگذار که منابع از او اطلاعاتی به دست نداده‌اند راهگشا باشد. لذا پژوهش پیش رو با روش توصیفی تحلیلی، علی بن احمد دقاق و روایات او را مورد بررسی قرار داد تا ضمن شناسایی این راوی امامیه، دستیابی به اخبار و اساتیدش، نوع اخبار دریافتی و تا جای ممکن همخوانی آن با منابع متقدم روشن شود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد اساتید صدوق پژوهش مستقلی انجام نشده است. هرچند میراث علمی و اندیشه‌های وی از زوایای مختلف مورد مطالعه قرار گرفته است که بعضاً در لابه‌لای آن به معرفی کوتاه اساتید او نیز پرداختند. مقاله «محمد بن احمد شیبانی محدثی از مکتب ری در نسل مشایخ شیخ صدوق» نوشته فرهنگ مهرش (۱۳۸۸) به معرفی و بررسی اخبار این استاد صدوق پرداخت. همچنین حسین ستار و عاطفه خاتمی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای «بررسی و مقایسه میزان تأثیرگذاری ابن بابویه و ابن ولید بر شیخ صدوق» تأثیر آنان در زندگی علمی و اخلاقی صدوق

را مورد پژوهش قرار داده است. «بازخوانی اخبار تاریخی احمد بن حسن قطان استاد ناشناخته شیخ صدوق (ره) در ری» عنوان مقاله‌ای دیگر از نویسنده پژوهش پیش رو است که در شماره‌های آتی مجله سخن تاریخ به چاپ خواهد رسید. همچنین مقاله «بازتاب روایات محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی در میراث روایی شیخ صدوق (ره)» پژوهش دیگری از این نویسنده است که در حال ارزیابی است. تاکنون پژوهشی اختصاصی در مورد علی بن احمد دقاق صورت نگرفته است.

۲. شناخت نامه

ابوالقاسم علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق از مشایخ روایی صدوق است. احتمالاً پسوند «دَقَّاق» از اشتغال وی به آرد فروشی حکایت دارد. منابع متقدم مانند رجال نجاشی، رجال و فهرست طوسی و رجال علامه حلی به ترجمه وی نپرداخته و درباره تاریخ زندگیش داده‌های زیادی به دست نمی‌دهند. تا جایی که بررسی شد در منابع اهل سنت نیز اطلاعاتی درباره او دیده نمی‌شود. تنها راه برای شناخت این فرد بررسی روایات موجود در آثار صدوق است. نقل روایت از افرادی نظیر محمد بن جعفر اسدی و محمد بن یعقوب کلینی نشان از زندگی و فعالیت علمی وی در قرن چهارم هجری دارد. نگاهی به اساتید و راویان هم طبقه‌اش (به عنوان نمونه نک: صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۸۸ و ۲۷۲ و ۲۵۵) شاهی است بر اینکه علی بن احمد از راویان مدرسه ری بود. بررسی روایات وی حکایت از امامی مذهب بودن و همگرایی محتوای روایاتش با معارف امامیه دارند. دلیل دیگر اینکه اسناد بیشتر روایات وی به معصومان (ع) منتهی می‌شود. در کنار رسول خدا (ص)، وی نزدیک به ۱۰۰ روایت از امام صادق (ع) و بیش از ۵۰ روایت از امام رضا (ع) نقل کرده است. نقل روایت از امامان دیگر نظیر امامان جواد (ع)، هادی (ع)، حسن عسکری (ع) و روایاتش درباره حضرت حجت (ع)، نقل زیارت جامعه کبیره، رساله حقوق امام سجاد (ع) نشان از امامیه اثنا عشری بودن علی بن احمد دارد. ارتباط وی با محمد بن جعفر اسدی وکیل منطقه ری، نقل روایات زیاد از جمله توقیع ناحیه مقدسه از وی و شاگردی کلینی نیز شاهی بر امامی مذهب بودن او است.

بررسی اسناد روایات علی بن احمد شمار اساتیدش را نه نفر معرفی می‌کند. محمد بن جعفر اسدی یا همان محمد بن ابی عبدالله اسدی؛ محمد بن یعقوب کلینی، ابوالقاسم حمزه بن قاسم علوی عباسی،

محمد بن هارون صوفی، علی بن حسین علوی، محمد بن حسن طائی، محمد بن موسی بن داود دقاق و احمد بن یحیی بن زکریا بن قَطَّان اساتید وی هستند. بر اساس داده‌ها شیخ صدوق تنها شاگردی است که روایات او را در آثارش آورده است.

در منابع متقدم رجالی تا دوره علامه حلی ذکری از او دیده نمی‌شود تا دیدگاه آنان در مورد این راوی روشن شود و منابع متأخر نیز وی را از اساتید صدوق دانسته‌اند. با این حال صدوق به فراوانی از او با تعبیر «رَحِمَهُ اللَّهُ» و «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ» یاد کرد. برخی با توجه به جایگاه بزرگانی از جمله صدوق، با شواهدی مانند ذکر این افراد در مشیخه آنان، نقل روایات زیاد و التزام برای به کار بردن عبارات «رَضِيَ اللَّهُ»، «رَحِمَهُ اللَّهُ» در مورد آنان، تلاش کردند این شخصیت‌ها را مورد اعتماد و احادیث آنان را صحیح بدانند اگرچه درباره آنان توثیق صریحی وارد نشده باشد. علی بن احمد نیز از جمله اساتید صدوق در این زمینه ذکر شد که توثیق صریحی درباره وی وجود ندارد. (میرداماد، ۱۴۲۲: ۱۷۲-۱۷۰) بحرالعلوم نیز سخنان میرداماد را بازنشر کرده است. (بحرالعلوم، ۱۳۶۳، ج ۴: ۷۳-۷۰) برخی نیز بر این باورند در صورتی که مطلق مشایخ ثقات توثیق نشوند نسبت به خصوص صدوق چنین امری را نمی‌توان گفت. دلیل این امر سختگیری صدوق در اخذ حدیث ذکر شد که برای دریافت آن نزد شیخ مجهول الحال یا معلوم الضعف شاگردی نمی‌کند و قول به اصاله العداله و نظیر آن در مورد صدوق سخن مقبولی نیست. (زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۴۳۰-۴۲۰).

شاید شواهدی از آثار صدوق مسیری برای حل وثاقت یا حداقل اعتماد صدوق بر علی بن احمد و ممدوح بودن وی باشد. یکم: عبارت صدوق در اول کتاب الفقیه مبنی بر آوردن روایاتی در آن که بر اساس آنها فتوا داده و از نظر وی صحیح است (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱: ۳) و این بارزترین راه برای مدح او می‌تواند باشد. اعتماد صدوق به روایات محمد بن جعفر اسدی در الفقیه و فتوا بر اساس آن در افطار عمدی روزه است که علی بن احمد به همراه دو محدث ری طریق روایی به اخبار او است. (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴: ۴۷۶ و ۴۲۹ و ۴۳۹ و ۴۴۵ و ۵۱۲) همچنین روایتی در تلبیه حج (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۹۶) که علی بن احمد راوی آن است. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۸۳). با مقایسه برخی ابواب الفقیه و کافی، بهره‌گیری فراوان و مستقیم صدوق از کلینی در گزینش و چینش روایات، به روشنی قابل برداشت است. (حسینی شیرازی، ۱۳۹۹: ۱۹) نسخه‌ای از کتاب کافی در اختیار شاگردان کلینی از جمله

علی بن احمد بود و واسطه روایات کلینی و تمام کتاب کافی به صدوق بودند. (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴: ۵۳۴) دوم: بهره‌گیری فراوان صدوق از روایات او (بیش از ۶۰ مورد) در کتاب التوحید است که برای دفاع از اندیشه‌های کلامی در برابر اتهامات مخالفین نوشته شد. نقل فراوان روایات در یکی از مهم‌ترین منابع کلام امامیه، نشان از اعتماد صدوق به علی بن احمد دارد. سوم: با توجه به سخت‌گیری صدوق در امر حدیث، نقل روایات فراوان نشان از جایگاه بالای علمی علی بن احمد دارد. به‌ویژه فراگیری گزارش‌هایی با حاوی معارف مهم نظیر زیارت جامعه کبیره و رساله حقوق امام سجاد (ع) نیز اعتماد صدوق به وی را تقویت می‌کند.

۳. بررسی اشتراک دو عنوان

در بین مشایخ صدوق دو عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق و علی بن احمد بن موسی دَقَّاق آمده است. برخی این دو عنوان را یک شخصیت دانسته‌اند. (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۷: ۳۶۳؛ نمازی، ۱۴۱۴، ج ۵: ۳۰۰) برخی اتحاد آن دو را بعید ندانسته‌اند (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۱: ۲۵۵؛ بسام، ۱۴۲۶، ج ۲: ۲۰) که گویای تردید آنان می‌تواند باشد. برخی نیز اتحاد آنان را بعید دانسته‌اند. (مامقانی، بی‌تا، ج ۲ القسم الاول: ۲۶۸) با این حال شواهد متعددی بیانگر اتحاد این دو عنوان است.

(۱) اشتراک در اساتید یکی از شواهد اتحاد این دو راوی است. علی بن احمد بن موسی دقیقاً از اساتیدی نقل روایت می‌کند که علی بن احمد بن محمد دقاق نقل می‌کند. (به‌عنوان نمونه نک: صدوق، ۱۴۰۰: ۴۳۵ و ۴۴۲ و ۵۴۲ و ۱۳۶۲ الف، ج ۱: ۳۰۴ و ۱۴۰۳، ۴۰۳)

(۲) صدوق در مشیخه علی بن احمد بن موسی را در کنار برخی راویان به‌عنوان طریق روایی خود به افرادی نظیر محمد بن جعفر اسدی و محمد بن یعقوب کلینی ذکر کرد. (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴: ۴۷۶ و ۵۳۴) در حالی که بیشتر روایات صدوق از این افراد با عنوان علی بن احمد بن محمد است.

(۳) اشتراک اسناد نیز شاهد دیگری بر اتحاد آن دو است. شیوه صدوق در نقل یک روایت از چند راوی هم طبقه، تلفیق و ترکیب سند آنان است. (نک: صدوق، ۱۳۹۸: ۱۷۲، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۴ و ۸۸ و ۲۵۵) در حالی که از هیچ روایتی با این دو عنوان هم طبقه در کنار یکدیگر خبری نیست. صدوق در موارد متعددی روایتی را با یک سند در منبعی از علی بن احمد بن موسی و در منبعی دیگر با عنوان علی بن احمد بن محمد آورده است. (نک: صدوق، ۱۴۰۰: ۱۴۰۲ و ۱۴۰۳، ۶۲؛ ۱۴۰۰، ۴۴۶ و ۱۳۷۸: ج ۲: ۲)

(۵۳) برای مثال راوی خبری درباره صفات الهی در دو منبع عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۹، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۱۹) و در منبع دیگر علی بن احمد بن موسی است. (صدوق، ۱۴۰۰: ۲۷۸)

(۴) صدوق در طریق روایی خود به نامه امام رضا (ع) درباره علل به محمد بن سنان، در کنار محمد بن احمد سنائی و حسین بن ابراهیم بن احمد از علی بن احمد بن موسی دَقَّاق نام می‌برد. (صدوق، ۱۴۱۳: ج ۴: ۴۲۹) درحالی‌که در منابع مختلف برای نقل آن از هر دو عنوان به‌ویژه علی بن احمد استفاده کرد. (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۳۱۷ و ۴۸۴ و ۳۹۶) از سویی برای نقل کامل آن در منبعی از عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق استفاده کرد. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۸۸) بنابر این صدوق در صورت تعدد آن را مشخص می‌کرد.

(۵) خبر صدوق درباره عرضه دین از سوی عبدالعظیم حسنی به امام هادی (ع) شاهد دیگری است. این خبر با سندی واحد در دو منبع از علی بن احمد بن موسی (صدوق، ۱۴۰۰: ۳۳۸ و ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۷۹) و در یک منبع علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق (صدوق، ۱۳۹۸: ۸۱) آمده است. عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران بن موسی دَقَّاق در نقل این خبر از سوی خَرَّاز قمی به روایت استادش صدوق نیز شاهی بر اتحاد این دو عنوان است. (خرزاز، ۱۴۰۱: ۲۸۶). شاید بتوان گفت موسی جد اعلای علی بن احمد بود و در مواردی به آن منسوب شده است. گفتنی است صدوق در مواردی «علی بن احمد بن محمد بن موسی بن عمران» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۰۳) و «ابوالقاسم علی بن احمد بن موسی بن عمران الدَقَّاق» استفاده کرده است (صدوق، ۱۴۰۳: ۳۸۷) که اتحاد این دو راوی را تقویت می‌کند. کنیه ابوالقاسم برای علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق نیز بیانگر اتحاد است. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۱۳)

(۶) صدوق در موارد متعددی از عنوان علی بن احمد (نک: صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۳۰۳ و ۳۳۰ و ۳۳۵ و ج ۲: ۳۷۸ و ۴۷۸) یا علی بن احمد دَقَّاق (صدوق، ۱۴۰۰: ۳۲ و ۱۹۶ و ۱۹۸؛ و ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۷ و ۳۲۲ و ج ۲: ۴۳۵ و ۵۳۶) روایاتی را از اساتید این دو عنوان آورده است. در صورتی که اگر دو استاد به این نام داشت مشخصات آنان را ذکر می‌کرد. گفتنی است که صدوق در کتاب التوحید تنها از عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران به فراوانی استفاده کرد که دلیل دیگری بر اتحاد است.

۷) نقل زیارت جامعه کبیره از علی بن احمد بن محمد بن عمران دَقَّاق در کنار روایان دیگر شاهد دیگری است؛ (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۷۲) و این در حالی است که شیخ طوسی این زیارت را از صدوق نقل و در سند علی بن احمد بن موسی آورده است. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۹۵) بنابر این ذکر این نکته لازم است که در این پژوهش این دو عنوان یک راوی به حساب آمده است و عناوین دیگری نظیر علی بن احمد و علی بن احمد دَقَّاق نیز بر این راوی تطبیق شده است.

۴. جایگاه علمی علی بن احمد

علی بن احمد با عناوین مختلف در اسناد حدود ۲۷۰ روایت قرار دارد. بیشترین عنوان علی بن احمد بن محمد بن عمران با ۹۳ مورد است. عناوینی چون علی بن احمد با بیش از ۶۰ مورد و علی بن احمد بن محمد با بیش از ۴۰ مورد عناوین بعدی هستند. علی بن احمد بن موسی در سند ۶۰ روایت آمده که ۱۸ مورد با عنوان علی بن احمد بن محمد تکرار شده است؛ بنابر این ۴۲ مورد در این آمار می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. در نهایت مجموع روایات این محدث حدود ۲۵۰ مورد است. نقل این تعداد روایت از یک راوی، آن‌هم از سوی عالم برجسته‌ای چون صدوق گویای جایگاه بالای علمی این محدث در مدرسه امامیه ری است.

برای شناخت جایگاه علمی راوی، مطالعه اساتید وی به لحاظ علمی، وثاقت و تعداد روایات حائز اهمیت است. علی بن احمد بیشترین روایات (بیش از ۱۶۰ مورد) را از محمد بن جعفر اسدی فراگرفت که بیشتر آن را با عنوان «مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيِّ يَا الْأَسَدِيَّ» نقل کرد. نقل ۴۲ روایت از ۶۷ روایت در کتاب التوحید از محمد بن جعفر اسدی اهمیت مسئله را دوچندان می‌کند. ابوالحسین محمد بن جعفر کوفی ساکن ری است و با عنوان محمد بن ابی‌عبدالله از او یاد می‌شود. کمتر کسی در وثاقت این محدث بزرگ امامیه تردید دارد. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۷۳؛ حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۳۰: ۴۵۶؛ مامقانی، بی‌تا، ج ۲، القسم الثانی، ۹۲؛ شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۴۵-۴۶؛ خویی، ج ۱۵: ۱۶۸-۱۶۷) گویا اتهام اندیشه اعتقاد به جبر و نقل حدیث از ضعفا (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۷۳) سبب توقف برخی در مورد احادیث وی شد. (حلی، ۱۴۱۱: ۱۶۰) با این حال این اتهام به دلایل متعددی از سوی دیگران رد شد. (مامقانی، بی‌تا، ج ۲، القسم الثانی: ۹۵؛ خویی، ج ۱۵: ۱۶۸-۱۶۷) بهترین دلیل در رد این ادعا روایاتی است که کلینی شاگردش در باطل بودن اندیشه تشبیه و جبر آورده است. صدوق نیز بر اساس

روایت وی در افطار عمدی روزه فتوا داده و اعتمادش به روایت اسدی بیانگر حسن عقیده و ایمان او است. (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۵: ۱۶۸۱۶۷) وجود نام وی در سازمان وکالت (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۹) آن‌هم از سفرای مورد ستایش (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۱۵) بیانگر فعالیت اجرایی و مالی در کنار فعالیت‌های علمی است. گزارش‌های متعددی بر وکالت وی دلالت دارند. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۵۲۳-۵۲۲؛ صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۸۸؛ طوسی، ۱۴۱۱: ۴۱۷-۴۱۵) بر اساس گزارش‌هایی وی با محمد بن عثمان عمری (د. ۳۰۵ ق) از نواب اربعه در ارتباط بود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۲۰) و به‌نوعی زیر نظر او در منطقه ری فعالیت داشت. در گزارش علی بن احمد استادش محمد بن جعفر اسدی توقیعی از ناحیه مقدسه دریافت کرد که مسائلی را از امام عصر (ع) به‌واسطه محمد بن عثمان پرسیده بود. محتوای توقیع در کنار برخی مسائل فقهی، پیرامون اموال مربوط به ناحیه مقدسه بود که با حیطة کاری اسدی در سازمان وکالت پیوند داشت. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۲۰)

محمد بن یعقوب کلینی (د. ۳۲۹ ق) محدث نامدار امامیه در مدرسه امامیه ری استاد دیگر علی بن احمد است که حدود ۲۵ روایت از او نقل کرد. جایگاه علمی کلینی، کتاب الکافی وی به‌عنوان یکی از منابع مهم حدیثی و نیز اثرگذاری آن در جامعه امامیه در طول قرون متمادی بر کسی پوشیده نیست. این کتاب از منابع روایی علی بن احمد نیز بود.

علی بن احمد از فردی به نام احمد بن یحیی بن زکریا ۲۳ روایت فراگرفت که داده‌های زیادی درباره او در منابع فریقین وجود ندارد. با این حال روایات زیادی از این فرد در آثار شیخ صدوق توسط شاگردانش نقل شد که نشانگر فعالیت علمی وی در شهر ری است. (ر.ک: صدوق، ۱۳۶۲ الف، ج ۲: ۴۳۰ و ۵۷۲). بیشترین روایات وی از بکر بن عبدالله بن حبيب ساکن ری و صاحب کتاب نوادر بود. عبارت «يعرف وينكر» از سوی نجاشی (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۰۹) از ضعف وی در حدیث دارد.

محمد بن هارون صوفی حدود ۱۵ حدیث در اختیار علی بن احمد قرار داد که در منابع رجالی متقدم اطلاعاتی از وی وجود ندارد و منابع رجالی متأخر نیز به حضور وی در اسناد صدوق اشاره کردند. (نمازی، ۱۴۱۴، ج ۷: ۳۵۷) علی بن احمد از ابوالقاسم حمزه بن قاسم علوی عباسی نیز ۱۲ روایت فراگرفت. (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۰ و ۲۵۳؛ ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۵۸) وی از نوادگان عباس بن علی (د. ۶۱ ق) و راویان جلیل‌القدر امامیه است که کتاب‌های «التوحید» و «الزیارات» را نوشت. همچنین کتاب «من روی عن جعفر بن محمد من

الرجال» او با عبارت «کتاب حسن» مورد ستایش نجاشی قرار گرفت. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۴۰) گویا حضور وی در ری (صدوق، ۱۳۶۲: الف، ج ۲: ۵۴۲) دلیل ملقب شدن او به رازی است (نعمانی، ۱۳۹۷: ۸۷) و احتمالاً در همین شهر از عبدالعظیم حسنی روایت نقل کرد. (مفید، ۱۴۱۳: الف: ۳۱۹). وجود شاگردان متعدد از مدرسه ری نیز حضور این راوی را در این شهر می‌رساند. (صدوق، ۱۳۶۲: الف، ج ۲: ۵۴۲).

در بین اساتید علی بن احمد راویانی مانند علی بن حسین علوی (یک مورد) (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۵۰)، محمد بن موسی بن داود دَقَّاق (دو مورد) (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۱۱ و ۱۳۶۲: الف، ج ۲: ۳۹۷) و محمد بن حسن طائی (یک مورد) (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۳۸) دیده می‌شود. در بین مشایخ او نام علی بن حسن هَسَنجَانی^۱ دیده می‌شود که روایتی درباره علم امام علی (ع) از او نقل کرد. (صدوق، ۱۳۶۲: الف، ج ۲: ۶۴۳) او از اساتید عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی (د. ۳۲۷ ق) است. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۲: ۶۳) احتمال افتادگی در سند این روایت است چرا که ابن قَطَّان هم طبقه علی بن احمد از او با واسطه محمد بن قارن روایت نقل کرد. (صدوق، ۱۳۶۲: الف، ج ۲: ۴۷۴)

۵. محتوای روایات

۵-۱. کلام

علی بن احمد به روایات کلامی علاقه‌مند بود و به ترویج اندیشه امامیه در موضوع خداشناسی و مسائل مرتبط با آن، نبوت و امامت توجه داشت. کثرت روایات اعتقادی، عدم ذکر نام کتاب کلامی برای او در منابع، نداشتن مناظره و توجه به اخبار کلامی در تبیین معارف اعتقادی می‌تواند وی را در زمره محدث متکلمان امامیه قرار دهد. وی در باب التوحید و التشبیه کتاب صدوق از مجموع ۳۷ روایت ۱۰ روایت را به خود اختصاص داد که به غیر از یک مورد بقیه آن از محمد بن ابی عبدالله کوفی است. (صدوق، ۱۳۹۸: ۸۲-۳۱) رد جسم و صورت برای خدا که برخی روایات به ظاهر بیانگر نوعی جسمانیت و صورت بود. (صدوق، ۱۳۹۸: ۹۷؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۰۵) به نظر می‌رسد برخی بدفهمی‌ها سبب شد تا اخباری از سوی امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) در رد باور به جسمانیت و صورت برای

۱. هَسَنجَان از روستاهای ری بود. (سمعانی، ۱۳۸۲، ج ۴۱۳: ۱۳-۴۱۲)

خداوند نقل شود. (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۰۰-۹۹، کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۰۶) اختلاف در نظریه جسم و صورت در بین امامیه همدان نیز سبب شد تا ابراهیم بن محمد همدانی وکیل این ناحیه به امام در این باره نامه بنویسد که امام این دیدگاه را باطل دانستند. (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۰۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۰۲)

موضوع دیگر سخن از رؤیت خدا با چشم بود که در روایاتی از اهل سنت به چشم می‌خورد. (بخاری، ۱۴۱۰، ج ۱۱: ۱۵۸-۱۴۸؛ مسلم، ۱۴۱۲، ج ۱: ۴۳۹؛ ابی داود، ۱۴۲۰، ج ۴: ۲۰۲۱-۲۰۲۰) وجود این ایده در میانه پرسش‌ها از امامان در دوره‌های مختلف نشان از گفتگو درباره آن بین امامیه دارد. روایاتی از سوی امام صادق (ع) (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۱۷)، امام رضا (ع) (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۱۰-۱۰۹ و ۱۱۳؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۹۶ و ۱۳۱-۱۳۰ و ۹۹-۹۸)، امام جواد (ع) (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۱۳؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۹۹) و امام حسن عسکری (ع) (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۰۸؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۹۵) با استدلال به اینکه چنین چیزی رخ نخواهد داد این نظریه رد می‌شد.

قدرت الهی، (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۱-۱۳۰) علم الهی، (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۴ و ۱۳۸) صفات ذات و صفات افعال (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۳۹ و ۱۴۶)، تفسیر برخی آیات نظیر «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» (قصص: ۸۸) و «يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ» (قلم: ۴۲) (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۵۱ و ۱۵۴)، نفی مکان و زمان از خدا، (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۷۶ و ۱۷۹-۱۷۸ و ۱۸۰ و ۱۸۳) اسماء الهی، (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۹۰-۱۸۶ و ۱۹۲ و ۲۲۰؛ و نیز بنگرید به: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۲۳-۱۲۰ و ۱۱۲ و ۱۱۳) رد ثنویت و زنادقه بر اساس خبری از هشام بن حکم در گفتگوی امام صادق (ع) با زندیقی (صدوق، ۱۳۹۸: ۲۴۳-۲۵۰) و نیز گفتگوی آن حضرت با ابْنِ أَبِي الْعَوَّجَاء (صدوق، ۱۳۹۸: ۲۵۳) بخشی از اخبار کلامی علی بن احمد است. او خبری درباره اثبات حدوث عالم آورد که به‌صورت مرفوع گفتگوی امام صادق (ع) با ابْنِ أَبِي الْعَوَّجَاء را روایت می‌کرد. (صدوق، ۱۳۹۸: ۲۹۸-۲۹۶؛ به صورت کامل و با اسناد رجوع شود به: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۷۸-۷۴) عرش و صفات آن، (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۲۱) بداء، (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۳۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۴۸) نیز بخشی از روایات کلامی وی است. علی بن احمد خبری با اسنادی روایت کرد که در آن امام صادق (ع) عبارت «لَا جَبْرَ وَلَا تَفْوِیْضَ وَ لَكِنْ أَمْرٌ بَيْنَ أَمْرَيْنِ» نیز درباره نفی جبر و تفویض آورد. (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۶۹) صدوق آن را

در باب اعتقاد امامیه در نفی جبر و تفویض آورده است. (صدوق، ۱۴۱۴: ۲۹) در بین روایات کلینی نیز این خبر دیده می‌شود. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۶۰)

۲-۵. تاریخ

اخباری درباره انبیاء پیشین نظیر نوح، (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۳۸ و ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۳۵) موسی، (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۶۸) یونس، (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۷۷) داود، (صدوق، ۱۴۰۰: ۱۹۶) ابراهیم (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۳۶) در بین روایات علی بن احمد به چشم می‌خورد. با این حال بخش زیادی از اخبار او به تاریخ اهل بیت (ع) ارتباط دارد.

۱-۲-۵. تاریخ رسول خدا (ص)

بخش دیگری از روایات علی بن احمد حاکی از علاقمندی وی به تاریخ معصومان دارد. او به عنوان یک محدث از روش روایی و نقل اخبار به صورت مستند و ذکر اسناد بهره می‌گرفت. برخی اخبار تاریخی او با اسناد غیر امامی حاوی پیشگویی و با ولادت رسول خدا (ص) پیوند دارد. ابوطالب از پدرش نقل کرده در حجر (حجر اسماعیل) خوابی دید که گویا درختی بر پشتش روئید و سرش بر آسمان رسید، شاخه‌هایش شرق و غرب را فراگرفت و نوری از آن آشکار شد که هفتاد برابر از نور خورشید بزرگ‌تر بود. نیز دیده عرب و عجم آن را سجده می‌کردند و هر روز بزرگی و نورش اضافه می‌شد و گروهی از قریش می‌خواستند آن را قطع کنند و چون بدان نزدیک شدند جوانی زیبا و پاکیزه آن‌ها را گرفت و پشتشان را شکست و چشمشان را درآورد. کاهنه قریش گفت: اگر خواب او درست باشد از صلبش فرزندی بیرون آید که مالک شرق و غرب شود و در میان مردم پیغمبری کند. ابوطالب این حدیث را بعد از بعثت پیامبر (ص) نقل می‌کرد و می‌گفت سوگند به خدا درخت (در خواب پدرش) ابوالقاسم امین است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۷۴-۱۷۳)

علی بن احمد در روایتی دیگر به نقل عباس (د. ۳۲ ق) آورد در هنگام تولد عبدالله فرزند عبدالمطلب در چهره‌اش نوری مانند نور خورشید می‌درخشید. در این گزارش تعبیر خواب عباس در مورد عبدالله (خروج پرنده از بینی عبدالله و پرواز به مشرق و مغرب و برگشت بر روی کعبه و سجده قریش برای آن و سپس تبدیل آن به نوری بین آسمان و زمین و امتداد آن تا مشرق و مغرب) توسط کاهنه بنی مخزوم این بود که او فرزندی خواهد داشت که مردم مشرق زمین و مغرب پیرو او خواهند شد. عباس بعد از مرگ عبدالله آن نور را در میان دو دیده رسول

خدا (ص) دید. وی در ادامه از قول آمنه شنیده شدن صدایی آسمانی به هنگام سختی ولادت رسول خدا (ص)، دیدن پرچمی از سندس بر دسته‌ای از یاقوت و تابیدن نوری از آن بر آسمان و نیز کاخ‌های شامات را خبر داده است. عباس مدعی شده این حدیث را فراموش کرده بود تا رسول خدا (ص) در روزی که ایمان آورد به او یادآور شد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۷۶-۱۷۵) بخشی از مطالب این خبر مثل مهر نبوت میان دو کتف (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱: ۱۸۲) و تابش نور و دیدن قصرهای شامات به نوعی در برخی منابع تاریخی آمده است. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱: ۸۲-۸۱).

گزارشی از وی در این باب که خداوند همواره رسول خدا (ص) را از اصلاص پاک به ارحام پاکیزه انتقال داد (صدوق، ۱۴۰۰، ۶۲۴) با باور امامیه به موحد بودن تمام پدران آن حضرت همخوانی دارد. (صدوق، ۱۴۱۴: ۱۱۰؛ مفید، ۱۴۱۳ ب: ۱۳۹) روایتی از علی بن احمد سرپرستی دوران کودکی آن حضرت از سوی عبدالمطلب و ابوطالب را گزارش می‌کند که طی پیشگویی جدش دارای جایگاه رفیعی خواهد بود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۷۲-۱۷۱)

موضوع دیگر در نقل‌های علی بن احمد سفرهای تجاری پیامبر در دوره پیش از بعثت است. در خبری ابوطالب برای تجارت به شام برادرزاده‌اش را به همراه خود برد. در این سفر بحیرا نشانه‌های پیامبری را در حضرت محمد (ص) یافت و از آینده وی خبر داد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۸۶-۱۸۲). بخش‌هایی از خبر مانند سایه افکندن ابر بر سر پیامبر (ص)، پذیرایی بحیرا از کاروانیان، صحبت با پیامبر و خبر دادن از ادامه کار ایشان، در منابع تاریخی مقدم آمده است. (ابن هشام، بی‌تا، ج ۱: ۱۸۲-۱۸۰؛ ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۲۳-۱۲۲؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۷۹-۲۷۷) اگرچه در برخی منابع کهن از سجده درختان و سنگ برای آن حضرت یاد شده است (طبری، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۷۹-۲۷۷؛ ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۵: ۴۰۷) اما برخی اخبار ماورایی دیگر که در این خبر وجود دارند مانند باریدن انواع میوه‌ها از ابر و... در منابع تاریخی نیامده است.

در خبری دیگر به یکی از مسائل کلامی دوره‌های بعدی راجع به ایمان ابوطالب اشاره رفته و بحیرا از ایمان قلبی و عدم آشکارسازی آن از سوی ابوطالب خبر داده است. وی در ادامه با رویکردی فضائل محور به ابوطالب یادآور می‌شود که فرزندی از وی به دنیا آید که به او (پیامبر) ایمان آورد و او را یاری کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۸۷)

در بین گزارش‌های علی بن احمد سفر تجاری حضرت محمد (ص) برای خدیجه (س) نیز دیده می‌شود. در این خبر از دیدار راهبی به نام ابومویهب با رسول خدا (ص) و پیش‌بینی رسالت ایشان و نیز پیش‌بینی‌های وی درباره علی فرزند ابوطالب سخن رفته است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۹۱-۱۹۰) بر اساس گزارش‌های برخی منابع این سفر با همراهی مَیسَرَه غلام خدیجه و راهب در این خبر نَسْطُور بوده است نه اَبُوْمُؤَيَّهَب و صحبت وی نیز با مَیسَرَه بود. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱: ۱۲۴-۱۲۳)

۵-۲-۲. تاریخ امامان

ولادت علی (ع) در کعبه (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۳۶-۱۳۵)؛ علت عدم رد فدک از سوی امیرالمؤمنین (ع) در دوره حکومت؛ (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۵۴) اختصاص لقب امیرالمؤمنین برای علی (ع)؛ (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۶۰) ازدواج علی (ع) با فاطمه (س) به‌عنوان امری الهی و به‌دستور خدا و همخوان با رویکرد امامیه، (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۲۵-۲۲۲ و ۱۴۰۰: ۵۶۱-۵۵۸) علت دفن شبانه حضرت فاطمه (س) به سبب وصیتی از ایشان (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۸۹-۱۸۵) در بین روایات علی بن احمد دیده می‌شود. خبری درباره علت صلح امام حسن (ع) (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۱۱) نام‌گذاری جعفر بن محمد (ع) به صادق از سوی رسول خدا (ص)؛ (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۳۴) ملقب شدن علی بن موسی (ع) از سوی پدرش به «رضا» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۴-۱۳) و ولایتعهدی امام رضا (ع) که ورود در آن تشبیه به ورود امیرالمؤمنین (ع) به شورای خلافت ذکر شد؛ (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۴۱) بخشی از روایت‌های تاریخی علی بن احمد است.

روایت‌های علی بن احمد در حیطه امام شناسی همخوان با باورهای امامیه در مدارس دیگر بود. تبیین تفصیلی امامت، چگونگی نصب امام و نیز وظایف امام از امام رضا (ع) (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۲۲-۲۱۶) گزارش مفصلی مربوط به دوران اقامت آن حضرت در مرو بود و از اختلاف مردم در این باره حکایت دارد. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۱۹۸) در خبری دیگر امامت خلافت الهی در زمین دانسته شد که تا قیامت به امر الهی در فرزندان حسین (ع) استمرار دارد همان‌طور که نبوت در فرزندان هارون جریان داشت. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۵۹-۳۵۸) در گزارشی از علی بن احمد با ذکر ویژگی‌ها و دلایلی از جمله آیه ولایت، حدیث منزلت و غدیر امامت علی (ع) ثابت و پیروی از آن حضرت با توجه به آیه ۵۹ سوره نساء (أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ) واجب است. بر اساس آن نام امامان دوازده‌گانه ذکر و خالی نبودن زمین از ایشان مورد تأکید قرار گرفت. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۷-۳۳۶) خالی نبودن زمین از حجت

الهی، وجوب اطاعت از ائمه به عنوان اُولُوا الْأَمْرِ و در نهایت پیوند آن به غیبت قائم (ع) به عنوان دوازدهمین امام نیز در اخبار مدرسه امامیه ری دیده می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲۰-۳۱۹) امامت تمام‌کننده دین، (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۲۲-۲۱۶) عدم مخالفت با حجت الهی و لو حکمت کارش پوشیده باشد نیز از محتوای روایات او است. (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۲۱۱) سخن رسول خدا (ص) درباره اینکه علی (ع) اولین نفر از امامان دوازده‌گانه و قائم (ع) آخرین آنان است نیز در عرصه امام‌شناسی و به‌ویژه بحث نصوص جای می‌گیرد. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۵۹)

گویا باور به خلقت نوری معصومان مانند امامیه دیگر مناطق در مدرسه امامیه ری نیز قابل توجه بود. روایتی مرفوع از علی بن احمد درباره خلقت نوری اهل بیت (ع) نیز از باور وی به خلقت خاص ایشان اشاره دارد. (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۱۱۷) بر اساس آن نوری که اهل بیت (ع) از آن خلق شدند «نور مبتدع» نام داشت و شاید اشاره به این دارد که آن نور از چیز دیگر خلق نشده بود.

خبری دیگر از علی بن احمد جانشینی امام کاظم (ع) از سوی امام صادق (ع) را حکایت می‌کرد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۴) خبر دیگر از نص امام صادق (ع) بر امامت فرزندش موسی روایت می‌شد به امامت دوازده امام پیوند داشت و مهدی (ع) را از فرزندان ایشان می‌دانست. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۴۷) این خبر با اسنادی دیگر از خط فکری برقی در مدرسه قم (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۴-۳۳۵) و اسنادی دیگر در مدرسه کوفه روایت می‌شد. (نعمانی، ۱۳۹۷: ۹۰) در دوره امام رضا (ع) سران برجسته واقفیه شبهاتی درباره شهادت امام کاظم (ع) مطرح و امامت آن حضرت و جامعه امامیه را با چالش روبرو می‌کرد. علی بن احمد روایتی در تبیین این موضوع و چگونگی آن آورد که امام در دیدار گروهی از آنان با اشاره به مرگ پدرش، خود را جانشین او دانست. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۱۴-۲۱۳).

گزارش‌های عرصه مهدویت و تاریخ امام دوازدهم سازگار با منابع امامیه را می‌توان در راستای اهمیت آن در نظر علی بن احمد و باور به دوازده امام ارزیابی کرد. وجود سنت‌های برخی پیامبران در حضرت حجت (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲۹) مثل سنت نوح در طول عمر (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۲۲) همخوان با دیگر منابع امامیه (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۶۴؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۹۴-۹۳) از روایات او است. وجود قائم از فرزندان حسین (ع) (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۱۶۰) نیز همخوان با روایات امامیه در منابع دیگر است. (ابن بابویه،

۱۴۰۴، ۱۱۰) در گزارشی از امام صادق (ع)، پذیرش امامت ائمه و انکار مهدی از فرزندان آن حضرت به منزله پذیرش تمام پیامبران و انکار رسالت محمد (ص) ذکر شد. پنجمین فرزند امام هفتم بودن، غیبت امام و نهی از بردن نام آن حضرت بخشی از این گزارش است. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۸) این خبر با مسیری دیگر در مدرسه قم روایت می‌شد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۳) گویا امام صادق (ع) در جریان معرفی فرزندش موسی (ع) به امامت، آن را به وجود امام مهدی (ع) در فرزندان خود گره می‌زد تا به نوعی با ادعای مهدویت برای نفس زکیه (د. ۱۴۵ ق) و عباسیان روشنگری و مقابله کند. بر همین اساس علی بن احمد در گزارشی از آن حضرت، قائم (ع) را پنجمین فرزند پسرش موسی (ع) آورد که فرزند بانوی کنیزان خواهد بود. افزون بر اشاره به کنیز بودن مادر آن حضرت و جایگاه والای وی، فتح مشرق و مغرب زمین به دست قائم (ع)، نزول عیسی و خواندن نماز در پشت سر آن حضرت با اخبار امامیه همخوانی دارد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۴۶-۳۴۵) روایتی از امام صادق (ع) به صراحت امام منتظر را فرزند امام حسن عسکری (ع) دانست. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۳۴) روایت عبدالعظیم حسنی درباره غیبت و ظهور قائم (ع) از امام جواد (ع) و اینکه ایشان سومین فرزند آن حضرت است از دیگر روایات علی بن احمد در عرصه مهدویت است. بر اساس این گزارش همخوان با روایات منابع دیگر، حتی اگر یک روز از دنیا باقی باشد این یک روز طولانی و مهدی قیام خواهد کرد تا زمین را پر از عدل و داد کند. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۷۷؛ خزاز، ۱۴۰۱: ۲۸۱-۲۸۰) طولانی بودن غیبت قائم (ع)، مخفی بودن ولادتش و نداشتن بیعت کسی بر گردن ایشان هنگام ظهور نیز در روایات او دیده می‌شود. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱: ۳۰۳) این روایت در مدرسه کوفه از امام باقر (ع) روایت می‌شد. (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۷۸) گزارش دیدار یکی از خادمان منزل امام حسن عسکری (ع) با فرزند آن حضرت، نشان از باور و اعتقاد علی بن احمد به تولد و امامت امام مهدی (ع) دارد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۴۳۶-۴۳۵؛ همین خبر: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۵۱۵-۵۱۴).

۳-۵. روایات فضائل

اخباری از علی بن احمد با موضوع فضائل معصومان و برخی افراد در منابع صدوق یافت می‌شود. روایتی از رسول خدا (ص) اشاره به فضایل ایشان، علی (ع)، فاطمه (س) و حسنین (ع) داشته و با جانشینی و امامت علی (ع) و حسنین (ع) پیوند دارد. پیشگویی اتفاقاتی که منجر به شهادت آنان بعد از

رسول خدا (ص) می‌شود بخشی از این گزارش است. (صدوق، ۱۴۰۰: ۱۱۵-۱۱۲) روایت محدثان مدرسه ری از جمله علی بن احمد ادعای دیدار منصور عباسی (حک: ۱۵۸-۱۳۶) با اَعْمَش (د. ۱۴۸ ق) و گفتگوی آن دو درباره فضیلت‌های امام علی (ع) و نقل فضیلتی از علی (ع) از سوی منصور مطرح شده است. بر اساس این خبر منصور در روایتی طولانی فضیلت‌های علی (ع) و دو فرزند ایشان را شمرده است. (صدوق، ۱۴۰۰: ۴۴۱-۴۳۵) این خبر در شرح الاخبار نقل شده است. (قاضی نعمان، ۱۴۰۹، ج ۲: ۳۸۰-۳۷۲) علی و حزب او در قیامت رستگارانند (صدوق، ۱۴۰۰: ۴۹۱) خبری دیگر از علی بن احمد است که با املاي صدوق در اختیار ابوبکر المعمری قرار گرفت. (حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۸۹) حدیث رایج در فضیلت علی (ع) نیز در بین گزارش‌های فضایی وی دیده می‌شود. (صدوق، ۱۴۰۰: ۵۱۴-۵۱۳) او خبری حاوی هفتاد منقبت برای امام علی (ع) ذکر کرد که محتوای آن در روایات دیگر قابل رصد است. (صدوق، ۱۳۶۲ الف، ج ۲، ۵۸۰-۵۷۲) تمام امت حتی خلفای سه‌گانه از علی (ع) به‌عنوان وصی رسول خدا (ص) و ولایتش سؤال می‌شوند. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۱۴-۳۱۳) روایات فضایل نگارانه وی درباره علی (ع) در ارتباط با ولایت و امامت آن حضرت و فرزندانش به‌وضوح دیده می‌شود. (صدوق، ۱۴۰۰: ۲۹۸ و ۳۴۸؛ ۱۴۰۳، ۳۱۵) بر اساس روایتی روز ۱۸ ذی‌الحجه که رسول خدا (ص) علی را برای مردم به‌عنوان امام منصوب کرد بزرگ‌ترین و شریف‌ترین اعیاد ذکر شد. (صدوق، ۱۳۶۲ الف، ج ۱: ۲۶۴) نقل ویژگی‌ها و فضایل امام حسن (ع) نیز در اخبار او دیده می‌شود. (صدوق، ۱۴۰۰: ۱۷۸) فضیلت زیارت امام رضا (ع) و اثرات آن در قیامت از دیگر اخبار علی بن احمد بود. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۵۵ و ۱۴۱۳، ج ۲: ۵۸۴) این خبر با اسناد دیگری از سوی محدثان مدرسه قم روایت می‌شد. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۳۰۴) گزارشی نیز از امام جواد (ع) در فضیلت زیارت پدرش امام رضا (ع) نقل کرد. (صدوق، ۱۴۰۰: ۶۵۴) او خبری را در فضیلت زیارت عبدالعظیم حسنی به روایت از امام هادی (ع) نقل کرد که زیارت وی را مانند زیارت حسین بن علی (ع) دانست. (صدوق، ۱۴۰۶: ۹۹) این خبر در اختیار پدر صدوق بود که از محمد بن یحیی عطار محدث برجسته قم از برخی مردمان ری روایت می‌کرد. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۳۲۴) برخی به خاطر مجهول بودن راوی از امام این خبر را ضعیف دانسته‌اند و اینکه به گفته طوسی عبدالعظیم از یاران امام حسن عسکری (ع) بود. (خویی، ۱۴۱۰، ج ۱۰: ۴۸) بنابر این در دوره امام هادی (ع) هنوز از دنیا نرفته بود.

۴-۵. فقه و اخلاق

بخش قابل توجهی از روایت‌های علی بن احمد درباره فقه، اخلاق و مسائل وابسته بدان هستند. بعضی مسائل فقهی پیرامون حج (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۴۴۷؛ ۱۴۱۳، ج ۲: ۲۱۹؛ همین خبر در کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴: ۴۵۶)، علت تحریم ربا (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۴۸۲ و ۱۴۱۳، ج ۳: ۵۶۷) نهی از تزویج زن بر عمه و خاله خود بدون اذن آنان، (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۴۹۹) خبری درباره احکام حائض که در متن الفقیه نیز تأثیرگذار بود؛ (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۱: ۲۹۴؛ ۱۴۱۳، ج ۱: ۹۲) سجده بر چیزهایی که جایز است (صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۳۴۱ و ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۷۲) در بین روایات او به چشم می‌خورد. غسل، احیاء و نماز در شب‌های ماه رمضان (صدوق، ۱۳۸۵ ب، ۱۰۴-۱۰۳) ویژگی‌های مؤمن (صدوق، ۱۴۰۳: ۱۸۴) نیز در لابلای روایات وی دیده می‌شود.

۵-۵. روایات مشهور

۱-۵-۵. زیارت جامعه کبیره

یکی از مهم‌ترین اخبار علی بن احمد به همراه چند نفر از محدثان مدرسه ری روایت زیارت‌نامه‌ای بود که به زیارت جامعه کبیره معروف است و سند آن به امام هادی (ع) می‌رسد. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۷۸-۲۷۲ و ۱۴۱۳، ج ۲: ۶۱۷-۶۰۹) علاوه بر این دو منبع، در باز نشر این زیارت‌نامه در منابع بعدی امامیه (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶: ۹۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹: ۱۲۷) نیز نام وی در سند وجود دارد. این زیارت‌نامه نمونه‌ای بلیغ از امام شناسی را ارائه می‌دهد و به نوعی پیوند بین توحید و امامت را به هم بیان می‌دارد. عالمان امامی در سده‌های بعدی این زیارت‌نامه را صحیح‌ترین زیارت‌نامه‌ها از نظر سند و جامع‌ترین، فصیح‌ترین از نظر لفظ و بلیغ‌ترین از نظر معنی و والاترین از نظر شأن دانست. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹: ۱۴۴) برخی بر این باورند که در این زیارت شمه‌ای از مقامات ولایت را اظهار فرموده است. (خمینی، ۱۳۷۸: ۲۶۳) اگرچه در مورد اسناد و محتوای این زیارت نامه آثار متعددی نوشته شده است؛ اما نقش علی بن احمد در انتقال این زیارت‌نامه قابل انکار نیست.

۵-۵-۲. رساله حقوق امام سجاد (ع)

رساله حقوق میراث گران‌بهایی در منابع امامیه به روایت ابوحمزه ثمالی (د. ۱۵۰ ق) از امام سجاد (ع) است. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۱۶) این رساله با اسنادی به روایت علی بن احمد در مدرسه ری در اختیار صدوق قرار گرفت. (صدوق، ۱۳۶۲ الف، ج ۲: ۵۶۴) این حدیث بدون سند در منبع دیگری نیز آمده است. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ۲۵۵) گویا این رساله از دو مسیر به مدرسه ری راه یافته که در هر دو مسیر علی بن احمد به روایت از استادش محمد بن جعفر اسدی قرار دارد. اسماعیل بن فضل هاشمی از اصحاب امام باقر (ع) و امام صادق (ع) (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۲۴ و ۱۵۹) در دو کتاب صدوق (صدوق، ۱۴۰۰: ۳۶۸؛ و ۱۴۱۳، ج ۲: ۵۱۲ و ج ۴: ۶۱۸) و محمد بن فضیل در یک منبع دیگر (صدوق، ۱۳۶۲ الف، ج ۲: ۵۶۴) این رساله را از ابوحمزه ثمالی نقل کرده است. بنابر این رساله حقوق از طریق علی بن احمد در اختیار صدوق قرار گرفت و امروزه در دسترس است.

۵-۵-۳. مسائل محمد بن سنان

محمد بن سنان از روایان امامیه مسائلی را طی نامه‌ای از امام رضا (ع) پرسید. این نامه‌نگاری از آن جهت حائز اهمیت است که امام به‌صورت مکتوب به سؤالات وی درباره علل برخی احکام و شرایع پاسخ داده است. به گفته ابن عقده این مسائل معروف بود. (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۲۸) علی بن احمد به همراه برخی روایان مدرسه ری به آن دسترسی داشته است. صدوق در کنار این مسیر از دو مسیر امامیه دیگر که به خاندان برقی قم و وابستگان آن پیوند داشت این مسائل را نقل می‌کرد. (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲: ۹۸-۸۸) با این حال به صورت جداگانه این اخبار علل را (در بیش از ۳۰ قطعه) به‌صورت ویژه از علی بن احمد نقل کرد (برای نمونه رجوع شود به: صدوق، ۱۳۸۵ الف، ج ۲: ۳۶۹ و ۴۰۴ و ۵۰۷ و ۵۴۴ و ۵۶۱ و ۵۶۴ و ۵۷۲) که نشان از اعتماد صدوق به این مسیر دارد.

۵-۵-۴. عرضه دین عبدالعظیم حسنی به امام هادی (ع)

یکی از گزارش‌های علی بن احمد خبری درباره عرضه دین عبدالعظیم حسنی است که محتوای آن درباره خداشناسی، نبوت، معاد و امام‌شناسی است. این خبر به‌نوعی نص درباره امامت امامان اثناعشری نیز است. بر اساس این خبر امام هادی (ع) به‌صراحت به جانشینی فرزندش حسن (ع) و بعد از وی قائم (ع) اشاره می‌کند که زمین را پر از عدل و داد خواهد کرد. این روایت مورد توجه صدوق بوده است و به مناسبت بحث از آن برای ارائه اندیشه‌های

خود استفاده کرده است. برای مثال به خاطر بخش اول روایت درباره خداشناسی، از آن در کتاب التوحید استفاده کرد. (صدوق، ۱۳۹۸: ۸۱-۸۲) وی درباره نص امام هادی (ع) بر امامت حضرت حجت (ع) و اینکه ایشان دوازدهمین امام است از این گزارش به عنوان اولین خبر یاد کرد که نشان از اثرگذاری و اهمیت آن نزد صدوق دارد. (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲: ۳۸۰-۳۷۹) ذکر این گزارش در کتاب صفات الشیعه و کتاب آمالی نشان می‌دهد شیعیان باید متصف به چنین باورها و ویژگی‌ها باشند که از سوی صدوق انتشار می‌یافت. (صدوق، ۱۳۶۲ ب: ۵۰-۴۸ و ۱۴۰۰: ۳۴۰-۳۳۸)

نتیجه‌گیری

انتقال دانش و تعامل علمی یکی از ابزارهای اثرگذار در رشد و شکوفایی تمدنی است و ردیابی تعامل دانشمندان می‌تواند در تبیین تمدن شیعی کارآمد باشد. با توجه به اهمیت فراوان روایت و علم الحدیث در تمدن شیعی، می‌توان مسیر انتقال روایت از مدرسه ری به قم را ردیابی کرد. دقت در سلسله سند روایت‌های شیخ صدوق نشان دهنده ارتباط علمی وی با مدرسه ری و انتقال بخشی از میراث روایی آن به مدرسه قم است. علی بن احمد دَقَّاق از مشایخ صدوق که منابع رجالی متقدم امامیه داده‌های چندانی از وی به دست نداده‌اند؛ مرور گزارش‌هایش امامی اثناعشری بودن، اعتماد صدوق به وی و ممدوح بودن این راوی را تقویت می‌کند. نقل‌های فراوان او از رسول خدا (ص) و امامان شیعه به‌ویژه امام صادق (ع) و امام رضا (ع) وابستگی وی به گفتمان امامی را تأیید می‌کند. نام او در سلسله سند روایت‌هایی با موضوعات خداشناسی، تاریخ معصومان، حضرت حجت (ع)، امام شناسی، مشخصات امامان و خلقت نوری به چشم می‌خورد. نام راوی یاد شده و برخی دیگر از راویان ری در سلسله سند آثار روایی مهمی چون زیارت جامعه کبیره و رساله حقوق وجود دارد. وجود نام‌هایی چون محمد بن جعفر اسدی، محمد بن یعقوب کلینی و حمزه بن قاسم علوی در فهرست مشایخ وی نشان‌گر ارتباط جدی مدارس حدیثی و توسعه مبانی تمدن شیعی در این دوره است.

منابع

قرآن.

ابن بابویه، علی بن حسین، (۱۴۰۴ ق)، الامامه و التبصره من الحیره، قم، مدرسه الامام المهدی (ع).

ابن سعد، محمد، (۱۴۱۰ ق) الطبقات الكبرى، تحقیق، محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ ق)، تحف العقول، محقق: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسی.

ابن قولویه، جعفر، (۱۳۵۶ ش)، کامل الزیارات، محقق: عبدالحسین امینی، نجف، دارالمرتضویه.

ابن هشام، عبدالملک، (بی‌تا)، السیره النبویه، تحقیق، مصطفی سقا و ابراهیم ایاری و عبدالحفیظ شبلی، بیروت، دارالمعرفه.

ابوداود، سلیمان بن اشعث، (۱۴۲۰ ق)، السنن، محقق: ابراهیم سید، مصر-قاهره، دارالحديث، ج ۴.

امام خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۸ ش)، آداب الصلاه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره) ج ۷.

بحرالعلوم، محمد مهدی، (۱۳۶۳ ش)، رجال السيد بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجاليه، تهران، مکتبه الصادق (ع)، ج ۴.

بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۰ ق)، صحيح البخاري، جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلى للشئون الاسلامیة، لجنة إحياء كتب السنة - مصر - قاهره، ج ۱۱.

بسام، مرتضی، (۱۴۲۶ ق)، زبده المقال من معجم الرجال، بیروت، دارالمحجّه البيضاء، ج ۲.

ترمذی، محمد بن عیسی، (۱۴۱۹ ق)، الجامع الصحيح وهو سنن الترمذی، قاهره، دارالحديث، ج ۵.

حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۶ ق) وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، ج ۳۰.

حسکانی، عیدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ ق)، محقق: محمدباقر محمودی، تهران، مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه، ج ۱.

حسینی شیرازی، سیدعلیرضا، (تابستان ۱۳۹۹)، واکاوی نظریه «وقوع در مشیخه من لایحضره الفقیه و دلالت آن بر وثاقت مؤلف» با تاکید بر کتاب «النوادر» ابراهیم بن هاشم، دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ش ۹، صص ۳۷-۱۳.

حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۱ ق)، خلاصه الرجال فی معرفه احوال الرجال، قم، دارالذخائر.

خزاز، علی بن محمد، (۱۴۰۱ ق)، کفایه الاثر فی النص علی الائمه الاثنا عشر، مصحح، عبداللطیف حسینی، قم، بیدار.

خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۱۷ ق)، تاریخ بغداد، محقق، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ۲.

خویی، ابوالقاسم، (۱۴۱۰ ق) معجم رجال الحديث، قم، مرکز نشر آثار شیعه، ج ۱۵ و ۱۱ و ۱۰.
سمعانی، عبدالکریم بن محمد، (۱۳۸۲)، الانساب، تحقیق: عبدالرحمن بن یحیی، حیدرآباد، مجلس دائره المعارف العثمانیه، ج ۱۳.

شیرازی، سیدموسی، (۱۴۱۹ ق)، کتاب النکاح، قم، مؤسسه پژوهشی رای پرداز، ج ۱.

شوشتری، محمدتقی، (۱۴۱۰ ق)، قاموس الرجال، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ج ۷ و ۴

صدوق، محمد بن علی، (۱۴۱۴ ق)، اعتقادات الامامیه، قم، کنگره شیخ مفید.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۶ ش)، الامالی، تهران، کتابچی.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۹۸ ق)، التوحید، محقق، هاشم حسینی، قم، جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی، (۱۴۰۶)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، دارالشریف الرضی للنشر.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۲ الف) الخصال، محقق، علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۲ ب)، صفات الشیعه، تهران، اعلمی.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۵ الف)، علل الشرایع، قم، داوری.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۷۸ ق)، عیون اخبار الرضا (ع)، تهران، نشر جهان.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۵ ب)، فضائل الاشرع الثلاثه، محقق، غلامرضا عرفانیان، قم، داوری.

صدوق، محمد بن علی، (۱۳۹۵ ق)، کمال الدین و تمام النعمه، محقق، علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، چاپ دوم.

صدوق، محمد بن علی، (۱۴۰۳ ق)، معانی الاخبار، محقق، علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

صدوق، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق)، من لایحضره الفقیه، قم، انتشارات جامعه مدرسین.

طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۷ ق)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، ج ۲.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۷۳ ش)، الرجال، محقق، جواد قیومی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی لجامعه المدرسین.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۱ ق)، الغیبه، محقق، عبدالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دارالمعارف الاسلامیه.

طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ ق)، تهذیب الاحکام، محقق: حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۶.

کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، ۱۴۰۷، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۴ و ۱.

مامقانی، عبدالله، (بی‌تا)، تنقیح المقال فی علم الرجال، بی‌نا، بی‌جا، ج ۲.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ ق)، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ج ۹۹.

مسلم بن حجاج، (۱۴۱۲ ق)، صحیح مسلم، قاهره: دار الحديث، ج ۱.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ ق)، الامالی، قم، کنگره شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ ق)، تصحیح الاعتقادات، قم، کنگره شیخ مفید.

میرداماد، محمدباقر، (۱۴۲۲ ق)، الرواشح السماویه، قم، دارالحديث.

نجاشی، احمد بن علی، (۱۴۰۷ ق)، رجال النجاشی، قم، انتشارات جامعه مدرسین.

نعمان بن محمد تمیمی مغربی، (۱۴۰۹ ق)، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الأطهار، محقق، محمد حسینی

جلالی، قم، مؤسسه نشراسلامی، ج ۲.

نعمانی، محمد بن ابراهیم، (۱۳۹۷ ق)، الغیبه، محقق، علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق.

نمازی، علی، (۱۴۱۴ ق)، مستدرکات علم رجال الحديث، تهران، فرزند مؤلف، ج ۵.